

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Preddiplomski studij hrvatskog jezika i književnosti i njemačkog jezika i
književnosti

Nikola Tufekčić

Hrvatske usmene predaje o vješticama

Završni rad

iz kolegija Hrvatska usmena književnost

Mentorica: izv. prof. dr. sc. Ružica Pšihistal

Osijek, 10.09.2011.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Demoni	2
3. Vještice	3
4. Predaje	5
3.2. Demonološke predaje	6
5. Književna analiza hrvatskih predaja o vješticama	7
5.1 Mala dječica i stara vještica	7
5.2 Teta Mare	8
5.3 Zle dobre žene	8
5.4 Bazgovo rebro	9
5.5 Potkovana coprnica	10
5.6 Ni o kladu ni o panj	10
5.7 Štrigetina vještičeta	14
5.8 Same krave, same žabe	15
5.9 Krvava kiša	16
6. Zaključak	17
7. Literatura	18

Sažetak

Vještice i slična nadnaravna bića poznata su nam još od malih nogu, kada su nam najstariji pričali i plašili nas pričama o njima. U današnjem vremenu dosta se toga promijenilo, ali ne na sadržajnom, nego na planu forme. Ne slušamo više o pričama o vješticama i vukodlacima nego čitamo i gledamo ih u modernim medijima. Sve više su prisutni čarobnjaci i vampiri, a tako i vještice u filmskoj umjetnosti i umjetnosti stripa, ali ne samo za odrasle, nego i za one najmlađe. Današnja uloga tekstova i filmova nadnaravne tematike nije ona ista kao što je bila prije nego su televizijski i komercijalni mediji zauzeli svu pozornost i potisnuli usmenu književnost, ali i pisanu. Zajedništvo, predaja, zanimljivost, ali i pouka, bile su nekadašnje zadaće usmene predaje koja je prelazila sa najstarijih članova obitelji na one najmlađe.

U ovom se radu neću okretati i baviti modernim pričama o vješticama, nego o onim najstarijim usmenim predajama koje su zapisane u hrvatskoj književnosti. Vještice, onakve kakve se pamte u najstarijim poznatim predaja do onih vještica kakve su ih viđale naše bake u selima i naseljenim mjestima te slušali priče o njima i bojali ih se. U prvom ću dijelu rada dati definicije i okarakterizirati sliku vještica i predaja, a u drugom ću dijelu izabrane predaje opisati i usporedno analizirati s drugim mogućim književnim vrstama.

Ključne riječi: vještica, usmena predaja, demonološke predaje, bajka, nadnaravne moći.

1. Uvod

Temu o vješticama u hrvatskim usmenim predajama odabrao sam zbog mistične tematike i zanimanja za nadnaravna bića i pojave, ali i zbog zanimanja za usmene predaje, koje sve teže nalaze svoj put do uha slušatelja te prelaze u video i pisani format. U radu ću opisati i dati veliki spektar karakteristika jedne prosječne vještice u hrvatskim usmenim predajama. Što sve vještice mogu učiniti svojim moćima, na šta su sve spremne i kako se spasiti od utjecaja vještice. Postepeno ću kroz predaje i radnju dati i analizu svake predaje koja će se odnositi na književnu teoriju, ali i intermedijalnu analizu u kojoj ću određene predaje povezati s mogućim drugim umjetničkim vrstama. Ovim radom o usmenim predajama nastojat ću u čitatelju pobuditi zanimanje za hrvatske usmene predaje, koje su velikim korpusom zanimljive, ali i za predaje o vješticama koje su ponekad zastrašujuće opisane, ali nekada naivno i smiješno.

2. Demoni

Grčki daimon i daimonion, Lat. Daemonium, riječ demon izvedena iz riječi daio "dijeliti" ili "razdijeliti", a u originalu znači božansko biće, ali se generalno upotrebljavala za duhovna bića nižeg reda koja se nalaze između bogova i ljudi. U suvremenoj usmenoj književnosti i folkloristici demon predstavlja zle duhove. Demon se često miješa s pojmom vrag kad se oba pojma kvalificiraju kao zli duhovi palih anđela. Međutim ta dva pojma nisu sinonimi. Točna razlika između ova dva termina može se naći u Novom zavjetu gdje je vrag opisan kao vođa demona ili sotona, a njegovi podčinjeni anđeli nazivaju se demoni.

U predajama demoni su ili zli duhovi koji su stvoreni od profinjene materije, koja je nevidljiva čovjekovom oku iako se njihovo prisustvo može osjetiti po iznenadnom osjećaju straha i nelagode, a nekada i mučan i uznemirujući. Demoni mogu prolaziti kroz sve prepreke; zidove, zatvorena vrata ili koristeći se terminima iz književnosti, demoni mogu procuriti kroz zidove ili ispod vrata. Ako čovjek nije pod Božjom zaštitom, demoni mogu slobodni ulaziti u njihova tijela i nanositi im razne poteškoće. Demoni su po svojoj prirodi strašno zlobna, lukava, lažljiva bića, koja svim silama teže pridobiti čovjeka. Pokušavaju ga navesti na grijeh i djela kojima će čovjek postati njihov sluga. Ako se demon nalazi u čovjeku koji je došao na sveto mjesto, onda njemu zbog Božje prisutnosti postaje loše, i čovjek želi napustiti to mjesto što je moguće brže, a putem misaone sugestije od strane demona, kako čovjek ne bi ni posumnjao. Sve do tada se zli duh nalazio tiho u čovjeku, a sada se odjednom naglo pojavljuje i otkriva.

3. Vještice

Riječ vještica potiče od latinske riječi *strix*, što označava noćnu pticu iz porodice sova koja je povezivana s misterioznim i uznemirujućim svijetom, a odnosi se na žene koje su prakticirale neobične mračne obrede te imale intimne odnose s vragom.

Neobične priče o vješticama spominju se još u vrijeme drevnog Egipta kada se nerijetko pribjegavalo raznim vrstama magijskih ceremonija ili vraćanja kako bi se potpomogao dolazak na faraonsko prijestolje ili dosegla visoka dvorska titula. Magijski obredi i vraćanje stari su koliko i svijet, a u različitim zemljama i epohama poprimali su različite forme i ceremonije. Od kraja 15. do sredine 18. stoljeća magijske su vještine u Europi postale neka vrsta masovnog ludila, što je i dovelo do strašnog lova na vještice, tj. inkvizicije. Prva je vještica spaljena 1275. g. u Toulouse, a zadnja 1793. g. u Posanu. Neki misle da je u tom razdoblju spaljeno do milijun vještica. U Hrvatskoj je spaljivanje vještica zabranila Marija Terezija 1758. g.

U hrvatskim usmenim predajama lik vještice opisan je na sljedeći način:

Vještica je žena zlih očiju, zla srca, a dušu ima đavolsku. Ako je curom bila mora, ženom je vještica. Ona ima ugovor s vragom paklenim, koji je uči i pomaže joj u zlu djelovanju. Javlja se u obliku psa koji se umiljava, uz nogu, mačke koja se ne boji kad se na nju hitneš iverom, kao koza, pijevac, magarac, kokoš, zmija, guska, krava, može biti i žaba. Vještica se javi i u kuginu obličju, ili kao mačka koja sisa kravu, eto je kad peć zadimi, zapucketa pokućstvo, zalupe vrata, zajuhi vjetar oko krova ili zavrtloži prašinu na križanju, a čuje li se obnoć konjski topot, to vještice topoću da bi navijestile nesreću. U zlu im pomažu šišmiši, daždevnjaci i zmije. Jedu na međi, najlakše lete na metli, a najteže na mužaru. (Vrkić, 1995:450)

Razmatrajući navedeni opis vještice može se uvidjeti da se radi o osobi nadnaravnih moći odnosno osobi koja se bavi magijom, što je moguće povezati tvrdnjom da vještice preuzimaju životinjske oblike ili mogu čovjeka koji im stoji na putu pretvoriti u nezahvalan životinjski oblik kao što je slučaj u predaji kada čovjek postane konjem i s oglavnikom koji mu je vještica namjestila. U mnogim usmenim predajama o vješticama navodi se kako vješticama mala djeca služe kao hrana ili srca odraslih ljudi koje na obredima u ponoć prže i jedu. Vještice, osim ljudi, sisaju mlijeko iz krava i jedu životinje koje prostrijele i pridonesu pri zajedničkim obredima. Vještice se može prepoznati u crkvi, ako se osoba popne na

tronožac koji postavi ispod pjevališta ili sam svećenik, ali ne smije reći jer je vezan svetom tajnom. U narodu postoje sredstva kojima se osoba čuva od vještica, ali i prepoznaje vještica. Sveta voda, češnjak, tamjan, posvećena svijeća, preokrenut kaput, vosak, prevrnut stol, križanjem kosirom triput po zraku, svete riječi i druga sredstva tjeraju vještice i brane dobrog čovjeka od njihovih namjera. Vještice koriste biljke u liječenju raznih bolesti, ali te biljke imaju i magijska svojstva koje vještice koriste u raznim magijskim napitcima kako bi naštetili ili pomogli čovjeku. Vještice rade samostalno, a okupljaju se u kola na zajedničkim sastancima i obredima pretežito u ponoć ili u đavolji sat, tri sata poslije ponoći za vrijeme punog mjeseca. Ono što vještica začara, može i odčarati, a može se i razvještičiti ako se pokaje i na vrijeme ispovijedi. Kada vještica umre jaki vjetar puše, na grobu joj crne kokoši kljucaju, a crni konj stane u grob.

Neki od zastupljenijih sinonima za vješticu u usmenim predajama su višćica, coprnica, čarovnica, mora, štriga, vražarica, vuhva, upirina i sl.

4. Predaje

Predaje su usmenoknjiževni žanr koji se temelji na vjerovanju u istinitost onoga o čemu se priča, bilo stvarnom vjerovanju bilo onome koje još podupiru struktura i izraz teksta, ali ne više i zajednica u kojoj se priča pripovijeda. Tematski se dijele na povijesne, mitske, demonološke i etiološke, ali ima i preklapanja. Tako su npr. neke inačice predaja o Atili istodobno i povijesne (junak je pov. osoba) i mitske (zbog nadnaravnih karakteristika koje mu se dodjeljuju: ima oko na sredini čela i laje kad govori), a najpoznatija istar. predaja o vilama kao graditeljicama Arene istodobno je i etiološka (govori o postanku građevine) i mitska (junakinje su nadnaravna bića).

Zapisane i poznate etiološke predaje tematiziraju nastanak i imenovanje naselja (npr. Buje, Pamići, Dubci, Boljun, Triban, Peroj i dr.) ili nastanak jezera (Ćepičko jezero), stijena (Fratrov konj) i dr. Od pov. predaja poznatije su one o kugi koja je »zatrla« Dvigrad zbog grešna života Dvegrajaca, o ratu između Boljuna i Motovuna (s lokaliziranim motivom dosjetljivosti opkoljenih), a uz nekadašnju mletačko-austr. granicu nisu rijetke ni predaje koje tematiziraju tate ili ladre, čije se djelovanje motivira upravo (ne)propusnošću granice i (ne)potkupljivošću predstavnika vlasti. Najmnogobrojnije su predaje mitske/demonološke (tematiziraju nadnaravna bića i pojave), a njihovi su glavni likovi vile, štrige i štriguni, vukodlak (ukodlak), krsnici (kršnjaci, grišnjaki), rjeđe krsnice, Mora, macmolić ili malik, Orko ili Mrak, nevidinčići i mrtvi koji se vraćaju, a među pojavama tematiziraju se slabo oko, slaba štofnja, kljuka, zakopano zlato koje čuva zmija i sl.

Golem je broj usmeno-proznih oblika u svetim knjigama. Vede (usmeno znanje) je sveta staroindijsko-sanskrska sveta knjiga a nastajala je od XVI. do VI. st. prije Krista. Zahvaljujući usmenoj predaji u Indiji i danas živi sveto pleme Veda. U Bibliji (XIII. st. prije Krista – I. st. poslije Krista) je mnogo usmenih predaja i legendi. Takva je, primjerice, potresna priča Judita (II.-I. st. prije Krista). 16 Sveti Pavao nastavlja “Naređujemo vam, braćo, u ime Gospodina, Isusa Krista, da se klonite svakoga brata koji neuredno živi i ne drži se predaje koju ste od nas primili.”¹⁷ Usmena proza nalazi se i u Talmudu (usmenoj znanosti) sastavljenom na temelju židovskoga tumačenja Staroga zavjeta. Tipitaka (tri košare) sveta je knjiga budizma koji je utemeljio Gautama Buddha (563.-483. pr. Kr.). Ta knjiga sadrži

Budine govore, komentare, filozofsko-religijske traktate i lirsku poeziju. U Kur'anu (612.-653.) su, također, prisutne usmene priče.

S kulturološke strane predaje se često pamte radi prisnijeg odnosa s domaćim krajem i održavanja duhovnoga kontinuiteta. Njihov je psihički poticaj u doživljavanju čovjekova susreta s nečime tuđim, izvanrednim i neobičnim, što je prodrlo u svakodnevni svijet, bilo ono nadnaravno ili iz čudne prošlosti.

U poetici književnosti najčešće se prihvaća Proppova tematska podjela na pet vrsta: etiološke predaje, povijesne predaje, mitološke predaje, legende (religiozne) i pričanja iz života (skazi). Ta klasifikacija ima svojih manjkavosti: nedostaju eshatološke predaje, nedostaju demonske predaje, legende su zasebna vrsta priča. Eshatološke predaje ne mogu se svrstati u mitološke (mitske) predaje jer su se eshatološka bića, po predaji, iz groba ustajala kako bi ukazala na zločin počinjen na njima. Demonološka bića su uvijek zla i razlikuju se od eshatoloških kao i od mitskih koja su uglavnom dobra i rijetko čine zlo. (Dragić, 2007:272)

3.2. Demonološke predaje

Demonološke (demonske) predaje u osnovi imaju osobni doživljaj, susret s demonološkim (onostranim) bićem. Najčešći demoni u našim predajama su: vještice, stuhe, irudice, kuga, kučibabe, vukodlaci, (kodlaci, kudlaci, kozlaci), čaratani, đavao (vrag-crni ovan, crni pas), orko, mačić; zloguke ptice (gavran, kukviža), te razna plašila, prikaze, utvare. (Dragić, 2007:436)

5. Književna analiza hrvatskih predaja o vješticama¹

5.1 Mala dječica i stara vještica

Ova predaja iz riječke okolice o dječici i njenim roditeljima će čitatelja odmah asocirati na dobro poznatu bajku braće Grimm. Nakon što roditelji odluče ostaviti svoje dvoje djece u šumi zbog velikog siromaštva i nemogućnosti da ih prehrane, oni se vraćaju kući jer je djevojčica putem bacala grah i tako ostavila trag. Kada ih roditelji drugi put odvedu u šumu, djeca ne nalaze put kući jer su proso koje je djevojčica bacala, pojele ptice. Po primjeru sredstva koje treba pomoći djeci vratiti se kući nailazimo na povezanost ove predaje i bajke o Ivici i Marici. Djeca nailaze na kućicu izgrađenu od lizalica, čokolade i bombona, ali i vješticu u toj kući koja ih pokušava udebljati kako bi ih mogla pojesti. Na tom mjestu u predaji nailazimo na još jednu tipičnu karakteristiku vještica koja se može uočiti u većini predaja o vješticama, a to je da vještice jedu dječicu i na taj način jačaju. Predaja ne završava identično kao i bajka, naročito ne tako da djeca odnose zlato i dragulje kući, nego ih lovci nalaze te odvede kući roditeljima koji moraju obećati da ih neće više ostavljati, jer bi ih u suprotnom lovci objesili.

Predaja kao i bajka nosi vrlo jasnu poruku, a to je da djeca trebaju biti lukava i u teškim trenucima, ali i da ne smiju lutati mračnim prostorima, a pogotovo ne noću. Izostavljajući zlato i dragulje na kraju predaje, pripovjedač stavlja ukupno težište pokretača radnje na one koji su djecu doveli u opasnost i na samu opasnost, a to su roditelji i zla baka odnosno vještica. Vještica je lik koji je prikazan kao iznimno lukav, kućom od samih slatkiša pokušava privući djecu, ali postaje lik koji se unatoč nadnaravnim moćima može prevariti, što je i prikazano u djelima usmene tradicije.

¹ Sve predaje su preuzete iz knjige: Vrkić, Jozo, *Vražja družba – hrvatske predaje o vilama, vješticama, vrazima i drugim bićima*, 1995., Zagreb

5.2 Teta Mare

Predaja o vještici Mari dolazi s otoka Hvara i zapisana je u antologiji hrvatskih usmenih predaja o vješticama. Nakon što barba Mikula posumnja da je teta Mara vještica, krene ju pratiti kako bi se u to i uvjerio. Mara išla s njive, ali se nije žurila jer je bila umorna. Odluči se nasloniti na zid i odmoriti, ali u trenu zaspe. Barba Mikula ju krene tresti te primjeti muhu kako želi ući u Marina usta, ali joj ne dozvoli. Nakon što ipak uđe, Mara se budi i barba Mikula ju krene udarati shvativši da je vještica.

U predaji o Mari vještici prepoznatljiva je karakteristična povezanost vještica i životinja. Vještice se mogu pretvarati u životinje, ali i ljude također. U predajama se prenosi misao da vješticu kada spava napušta njezina duša i to u obliku životinje, a u ovoj predaji je to muha. Vještica se ne bi probudila da se njezina duša odnosno muha nije vratila u nju. U sličnim predajama se njezinoj duši ne dopušta ulazak u tijelo kako se vještica nikada ne bi probudila. Predaju o vještici Mari svjedočio je Mikulin sin prije četrdeset godina, a sada tome događaju prethodi i preko 130 godina, kako pripovjedač napominje.

5.3 Zle dobre žene

Predaja koja svjedoči o zlim vješticama koje protagonist predaje u strahu od istih naziva dobrima. Žena polazi kod mlinara samljeti malo žita, ali ondje nailazi na uplakanog mlinara i konja mu koji ugiba. Shvativši da je to djelo vještica, ona iz straha od kletve i uroka, vještice naziva dobrim ženama, ali u sebi misli da su proklete. U istom trenutku je ozbavije vihor, snažan vjetar, i ona se jedva vrati kući gdje padne odma u postelju. Bolesna i u teškoj groznici majci pojašnjava da su dobre žene krive za to. Majka posipa vosak i govori da vidi samo grob i da mora umrijeti. Žena, vidjevši da joj kraj blizu, oprostila se od djece i zatražila da joj donesu svetu vodu prije nego umre. Nakon što su je blagoslovili svetom vodom, žena ozdravlja.

Strah od vještica i njihovog djelovanja pokazuje se opravdan. Iako je žena htjela izbjeći zlodjelo vještica tako da se ne bi sama urekla, one ipak nailaze i bacaju ženu u postelju. U narodnim predajama postoji vjerovanje da kada se vještice spominju ili prizivaju da se one i pojave. Kako bi se to izbjeglo žena je vještice nazvala dobrim ženama, ali za sebe rekla da su proklete, što su one ipak čule. U predaji se spominje upotreba voska koji bi trebao pokazati budućnost i radi li se o vješticama ili ne, te hoće li bolesnici biti bolje. Nakon što je

žena zatražila i pomoć babe koja čara, jedini spas nailazi u svetoj vodi. Ono čeg se vještice boje je zazivanje svetih, ali i svetih predmeta, čime se ljudi i trebaju braniti od zlih sila kako bi se spasili.

5.4 Bazgovo rebro

Predaja o gladnim vješticama dolazi iz područja poznatgo kao Kastavština. Vještice dogovaraju zajedničku gozbu i kao što je vještičiji običaj, svaka vještica određenu noć dovede jednu osobu koje će zajednički blagovati. Vještica koja je tu večer pripremala večeru imala je slugu kojeg je nagovorila da pođe zajedno s njom u šumu. Došavši u šumu sluga se penje na orah umjesto da sačeka ispod oraha kako mu je gazdarica rekla. Nakon što vještice ne dočekaju gazdaričinog slugu, odluče gazdaricu pojest. Kada su završili skupe kosti i sastave je iznova svojim moćima, ali ne pronađu jednu kost rebra te odluče ga zamijeniti bazgovom granom. Prije nego će napustiti šumu, obznane da onaj koji spomene bazgovo rebro u blizini vještice, svojim će riječima ubiti vješticu. Sutradan gazdarica i sluga radili su na njivi. Nakon što se gazdarica krene odmarati, sluga vidjevši da joj poče nicati grana iz rebra, odluči spomenuti bazgovo rebro, a gazdarica na te riječi padne mrtva.

Sluga je svojom znatiželjom, a potom i namjerom omeo vještičji sastanak s uobičajenim slijedom radnji, ali je narušavanjem toga reda istodobno fabularizirao događaj, omogućio priču. Uloga promatrača je ključna u ovoj predaji o vještici-gazdarici jer je on zapravo i jamac da tekst formule magijski djeluje samo u točno određenom i zadanom izričaju. Magijska je moć sadržana u samim riječima, one imaju izvršnu snagu, koja se ostvaruje samo ako se riječi potvrde kao čin. . Ta je uloga promatrača u fabuli nužna i neizostavna jer je on jedini koji nedvojbeno fizički potvrđuje zbiljnost predaje, on je glavni svjedok koji svjedoči o vještičjim okupljanjima, on poslije priča jer nije vezan zakonom šutnje kao pripadnice vještičje zajednice Kao u mnogim predajama i opisima vještica tako se i u ovoj spominje kanibalizam kao karakteristika svake vještice. Odlaze noću u šumu i onda zajedno pri obredu ubijaju svoju žrtvu koja može biti i dijete, ali i odrastao čovjek te onda jedu. Ovakve radnje povezane su i s prizivanjem vraga, ali u hrvatskim predajama o vješticama nije preuzet opis ugovora i susreta s đavlom jer su postojala druga vještičja obilježja koja je tradicija pouzdano i nedvojbeno prepoznavala.

5.5 Potkovana coprnica

Jedna od zanimljivijih predaja o vješticama je ona o potkovanoj vješnici. Vještica koja je koristila svog djevera kao sredstvo tako što ga je svaku noć pretvarala u konja stavljajući mu uzde na glavu i jašući na njemu do Kleka. Djever se požali nekom čovjeku nakon što shvati da je omršavio i iznemogao. Sljedeći put na Kleku zbacila uzde sa glave i stavi ih vješnici na glavu te krene kući na njoj. Na putu kući naiđe kod kovača te potkuje vješnicu. Ujutro muž zove ženu da izađe iz kreveta, ali ona to odbije rekavši da je bolesna. Shvativši što se dogodilo muž proklinje ženu, a ona umre nakon tri dana. Na grobu se skupljale druge vještice te ih ona nagovarala da pronađu djevera koji ju je otpremio u grob. Uzalud su ga tražili nekoliko dana jer se djever ogradio i zaštitio šibom jednoljetnu. Vještice ostale plakati jer mu ne mogaše ništa učiniti, a on pođe miran kući.

Navedene su mnoge moći vještica u ovom radu kojima raspolažu, a u ova predaja nas upoznaje s još jednom. Imajući moć pretvarati ljude u životinje, vještice to iskorištavaju te jašu na njima odlazeći na svoje sastanke. Ne pretvaraju ljude u životinje samo kako bi ih kaznili nego kako bi ih i upotrijebili. Predaja nam govori o djeveru koji je bio svjestan svog stanja te tražio pomoć od dobrog čovjeka koji ga je spasio. Djever odluči potkovati vješnicu kako bi ostavio trag te uvjerio ostale da je ta žena vještica. Još jednom se potvrđuje činjenica da osoba promatrač, ali u ovom slučaju i žrtva, pokuša svaki put otkriti vješnicu drugima i spasiti se. Nakon što vještica traži osvetu za svoju smrt, djever se zaštiti šibom jednoljetnom koja onemogućuje drugim vješticama da se približe. U predajama su raširena mnoga vjerovanja da će se vještica vratiti i kazniti neku osobu ako joj je prije načinila zlo, te se ona jedino mogla zaštititi nekim sredstvom koje je morala znati ispravno upotrijebiti. Uočavamo da se osim češnjaka, glogovog kolca i kršćanskih sredstava, čovjek u predajama mogao obraniti i šibom ako ju je držao čvrsto uz sebe. U predajama su raširena vjerovanja da će se vještica vratiti i kazniti neku osobu ako joj je prije načinila zlo, te se ona jedino mogla zaštititi nekim sredstvom koje je morala znati ispravno upotrijebiti.

5.6 Ni o kladu ni o panj

Predaja u kojoj se pojavljuje element čarobne formule čija snaga omogućuje vješticama neograničene moći je i ova navedena predaja koja je zabilježena na području Đakova. Jednu noć siromašna žena začuje ispod stabla murve kako vještice razgovaraju i

nagovaraju vilu koja je otpuštena iz vilinskog društva da pođe s njima na sijelo. Daju joj čarobnu mast i izgovaraju usmenu formulu kako bi se i ona s njima našla na brdu Aršanju. Sve je to čula žena i odluči sačekati ponoć pa će i ona s njima na sijelo. Osim žene tom događaju je prisustvovao i njezin muž te vraćajući se u sobu, vidje svoju ženu kako se maže i izgovara riječi: „Ni o kladu ni o panj, nego ravno na Aršanju!“ Odluči i muž otići za njom i vidjeti o čemu se radi na Aršanju, ali krivo izgovarajući formulu: „I o kladu i o panj, i ravno ti na Aršanju!“ Muž stigne na Aršanju, ali sav izubijan i ranjen od puta jer je krivo izgovorio formulu. Na sijelu su vještice iz sela blagovale, ali im ponestalo hrane te odluče kod ženinog susjeda uzeti krav. To i naprave, ali kada su je pokušali opet spojiti umjesto kosti stave bazgovu granu te sutradan kod susjede se skupe ljudi i u čudu promatraše kravu iz koje raste grana bazge. Muž je također prisustvovao tome skupu, ali od straha ne smijaše ništa reći.

U hrvatskim usmenim predajama zabilježeno je da vješticama za brzo putovanje treba mast kojom se mažu prije leta i usmenu formulu kako bi sigurno i stigli na dogovoreno mjesto. Takvi formulni dijelovi unutar predaje o vješticama nisu retoričke figure kao u bajci: oni su medijatori, verbalno sredstvo koje samim svojim izričajem aktivira i oslobađa nepoznate sile i omogućuje njihovo djelovanje. O njihovu djelovanju saznajemo iz učinka krivo izgovorene promatračeve formule. Promatrač, najčešće netko iz obitelji, znatiželjnik ili slučajni namjernik koji čuje što vještica izgovara i pokuša ponoviti riječi e dabi je slijedio, formulu izgovori krivo: najčešće zamijeni jedno slovo, ključno za značenje, pa umjesto da kaže ni o/ ni o, on govori i o/ i o. Pritom ritam formule ostaje gotovo isti pa se na prvi pogled i ne čini da je nešto promijenjeno. Međutim, upravo to jedno krivo izgovoreno slovo bitno mijenja značenje pa i rezultat formule. Predaje o vješticama, ma koliko bile kristijanizirane, u dijelu koji priziva formulu i opisuje let sačuvale su svoj pretkršćanski poganski dio. Da ih nazovemo nekim vrstama basme dopušta nam njihova uporabna funkcija. Moć je u riječima, a neverbalni dio, prije svega mast, onaj je dio koji i u basmama imaju neverbalni dijelovi: prelijevanje vode, provlačenje ispod kamena, drveta i sl. Mast je gotovo neizostavni dio formule, njezin neverbalni, ali na neki način konstitutivni dio – njome se mažu i vještica i promatrač, i mlada vještica koja krivo izgovori formulu, i stvari koje polete. Dolazimo do zaključka da bez formule nema leta, a bez greške ili drukčije pristigloga svjedoka nema fabule, nema priče, nema zapleta, nema drukčijega kraja. U zapisima hrvatskih predaja dakako ovise i o kraju iz kojega je zapis te odgovaraju dijalektalnom ili lokalnom govoru, ali uglavnom imaju istu ili sličnu kompozicijsku strukturu:

Ni kroz trn, ni kroz draču, na Vis na bačvu, a u Puju pod orah (Marks 1981:44).

Ni o drvo ni o kamen, neg pod oras pod Prominu (Ardalić 1917:306).

Ni o drvo, ni o kamen već u Pulju pod Orahe (Kadčić Peka 1859:332).

Ni o drvo, ni o kamen! a starac odgovara: Kud snahe, onud i ja! (Đorđević 1989:31).

Ni o trn, ni o grm, već na pometno gumno! (Đorđević 1989:32).

Ni o drvo, ni o kamen, neg... (Carić 1897:710; kaže se na Hvaru i Braču).

"Ni iznad puta, ni ispod puta, ni o kam, ni o drvo, no uprav putem u Vidovo Polje, pod orah" (Hercegovina). Neki kažu: *"U Pulju pod orah"* (Đorđević 1989:32).

Nit o drvu, nit o kamen, već u Pulju (ili na drugo mjesto) pod oraje (Đorđević 1989:32-33).

Ni o drvo, ni o kamen, nego u Slatine pod orij (Ivanišević 1987:563).

Ni o drvo, ni o kamen, nego na Majčinu (u Tugare pod Osikom) pod krušku (Ivanišević 1987:569).

Ne uz drvo, ne uz kamen (Valjavec 1858:246).

Ni o kladu ni o panj, nego ravno u Aršanj.

I o kladu i o panj, i pravac u Aršanj (Bošković-Stulli 1997, br. 229 = = Bošković-Stulli 1963, br. 149).

Svaki voz pe stotina mija! Svaki voz pe stotina mija! (Bošković-Stulli 1997, br. 231 = Bošković-Stulli 1963, br. 148).

Ne zadeni me trn, ne zadeni me grm, ni drača ni dub, ni cer ni rov, ni

grota ni brig ni slama ni nič!

Zadeni me trn, zadeni me grm, i drača i dub, i rov i cer, i brig i slama i vse! (Bošković-Stulli 1986, br. 163).

Kroz grm kroz trn, na Velebić. Nevjesta: Brn, brn, kroz grm kroz trn
(Bošković-Stulli 1959, br. 153).

... ne uz drvo ne uz kamen/uz drvo uz kamen (Valjavec 1858:246).

"Ni o drivo, ni o kamen, već u Pulju di ostali." Muž potom govori: "I o drivo, i o kamen, pa u Pulju di ostali." (Marks 1980:267).

"Ni u drivo, ni u kamin, nego u Pulju di su svi ostali." Sin potom govori:

"I u drivo, i o kamin, i u Pulju di su svi ostali." (Marks 1980:267)²

Brojnost, netipičnost i raznolikost tih formula na jezičnoj, kompozicijskoj i stilskoj razini – od njihova nepotpuna citata i nevješta prepričavanja i parafraze do pjesmica koje mogu kao poetski tekst stajati izvan konteksta – upućuje na njihovo čvrsto mjesto u usmenim predajama o vješticama. Primjerice, formula u predaji iz Župe dubrovačke je potpuno drukčija od svih meni znanih zapisa, sličnija je ritmiziranim dijelovima u bajkama, ali je jednako učinkovita: Vještica se obraća mački i u kući čarobnim riječima doslovno okamenjuje zatečenu situaciju da se ne bi vidjelo da je nema: *"Moja mačko, ti leži kod popreta kako i ležiš, a moja vatro, ti gori kako i goriš, a moj kotlu, ti vri kako i vriš, a moj badanj, da ga putujemo!"* Mačka doista ostaje ležati kraj peći, vatra i dalje gori, kotao vri, jedino ona uzima bačvu u kojoj odleti (Marks, 2002:510).

² Sve formule preuzete iz članka: Marks, Ljiljana, *Ni o drvo ni o kamen, magične formule u hrvatskim predajama o vješticama*, u: *Narodna umjetnost* 44/2, 2007., Zagreb

5.7 Štrigetina vještichetina

Da je mala granica između usmene predaje, fantastične priče i bajke pokazuje ova predaja. Početak predaje kao da je preuzet iz priče Ivane Brlić-Mažuranić o malim Tintilinićima. Događaji koji se spominju u ovoj predaji ne čine se ni malo realnima te zbog toga više podsjećaju na fantastičnu priču ili bajku o vještici koja oduzima djecu roditeljima te pokušava pojesti.

Čovjek nije imao ni ženu ni djecu, ali je imao veliku jabuku u dvoištu koju nitko nije mogao paziti od mogućih kradljivaca. Jedne večeri stavi kuhati lonac boba i poželi da mu iz njega iskoči sin koji će paziti na njegovu jabuku, što se uistinu i ostvari te starac ostane u čudu, ali se pribere i zahvali Bogu. Mali sinčić mu svaki dan sjedio na jabuci te je čuvao. Jednog dana naiđe neka stara baba i zamoli malog da joj dohvati i da jednu jabuku jer je gladna i umorna. Mali znajući što će se dogoditi ako staroj babi pruži jabuku, svejedno dohvati jabuku i u tom ga trenutku baba stpa u vreću te krene nositi kući. Na putu se ona stane odmoriti i baš tada se mali izvuče iz vreće te ju natrpa kamenjem. Vještica se tek po dolasku kući odluči pogledati u vreću te shvati da je mali pobjegao. Sutradan se vještica opet pojavi kod malog i opet ga nagovori da joj dohvati jabuku i sve se odvije kao i večer prije. Tek treću večer stara se sjeti kako prevariti maloga kad ga zgrabi i stavi u vreću. Kada ga je treći put nosila nije ga ostavila u vreći kako bi opet pobjegao, nego je sjela na vreću da mali ne može izaći. Kad ga je donijela kući, izvadi ga iz vreće i poruči Matiji da ga čuva dok ona stavi vodu kuhat. Mali prevari Matiju tako što je obećao nacijepati drva, ali udari Matiju po glavu te ju ubije. Vračajući se stara vidi da maloga nema i da je Matija mrtva. Maloga uhvati da se sakrio u dimnjak te ga upita tko je ubio Matiju. On odgovori da se mora popeti kako bi joj rekao tko je ubio Matiju, a to će uspjeti ako si užareni čavao zabije u zadnjicu. Nakon što si zabije čavao, vještica se ispuhnula i ostala mrtva ležati, a mali se vratio na jabuku i nastavio pjevati.

U ovoj predaji koja počinje čudnovatim i neobičnim rođenjem maloga, ali i još čudnijom smrću stare vještice vidljive se poveznice s drugim književnim vrstama. Najviše poveznica pronalazim s bajkom o Ivici i Marici koju sam već naveo u radu. Vještica nagovara dijete kako bi ga odvela i pripremila za jelo. Naivnost maloga također podsjeća na bajku, koji iako zna s kim razgovara, nema straha. Početak predaje naslućuje da je predaja bajkovita kada se spominje: „Neki čovjek nije imao djece...” što nas podsjeća na stereotipne uvode u bajku: „Nekada davno živjeli su...” ili „Neka majka imala troje djece...” Poveznica ove predaje i pripovijetke Ivane Brlić-Mažuranić jesu djeca koja iskaču iz lonca. Stari nije imao ženu pa

tako ni djecu, a jedini spas mu je bio lonac iz kojeg je iskočio mali. Na isti način je stara majka u Šumi Striborovoj našla spas u domaćima i u Maliku Tintiliniću koji je nastao i iskočio iz lonca. Mali je lik koje karakterizira naivnost, ali i lukavost te je svojim obilježjima zapravo kontradiktoran. Na početku radnju pokazuje se naivan, ali sve kako bi tekla radnja, da bi se na kraju svojom lukavošću spasio i ubio baku, kao što je slučaj u bajci o Ivici i Marici, koji naivno dolaze pred kuću i vjeruju staroj vještici da bi se na kraju spasili tako što ju ubace u peć. Način na koji mali ubije vješticu je pomalo smiješan i čudan. Prije bismo rekli da tako završava nekakav crtani film za najmlađe ili posebno degutantna bajka. Usudio bih se reći da je tvorac ove usmene predaje imao vrlo bujnu maštu i da svoje korijene vuče iz vjerojatno nekog drugog medija ili starije književnosti.

5.8 Same krave, same žabe

Ova predaja iz Podravine izvještava slušatelja o vješticama koje ne samo da štju vruga i s njime su u savezu nego odlaze k tome još i u crkvu bez imalo srama.

Mladić spreman za ženidbu odluči pronaći sebi mladenku, ali iz nekog je razloga selo puno vještica iliti nečistih kako pripovjedač govori. Za vrijeme polnočke u crkvu stavlja stolić te se točno u ponoć penje na njega i promatra tko ulazi u crkvu i kakav. Svavake se nakaze nalaze u crkvi, rogate krave, zmijske, svinjske njuške i sl. Kako bi pobjegao iz crkve jer su ga sve one primijetile, morao je sačekati da svećenik podigne ruke. U tom trenutku uočava jednu koja skrušeno moli i čini se čistom. Bez razmišljanja on je zaprosi, a ona na to pristane. Odvodi ju kući te predtavlja roditeljima koji su sretni što je našao ženu iako je siromašna i ružna. Živjeli su sretni do kraja života u blagostanju.

Ova predaja iako radnjom površna i naivna, predaja je koja predstavlja ono što je narod tada vjerovao o vješticama i postupcima kako uočiti vješticu. Ova predaja potvrđuje vjerovanje s početka rada da vještice s oltara može prepoznati svećenik, ali ih ne smije odati jer je vezan svetom tajnom. Može ih prepoznati i onaj koji tronožac donese u crkvu od svete Barbare do polnočke i postavi ga ispod pjevališta te se popne na njega, ali kada krene iz crkve mora bježati ili posipati zrna maka ili prosa kako bi zamutio trag dok se ne izgubi i pobjegne od vještica. Završetak predaje djeluje vrlo šturo opisan i podsjeća ponovno na bajku time što glavni likovi odjednom žive u blagostanju i u sreći.

5.9 Krvava kiša

Predaju koju je Jozo Vrkić zapisao, a dolazi iz okolice Županje, radnjom i likovima podsjeća na bajku o Crvenkapici. Predaja počinje tako što majka šalje kćer u šumu kako bi ocu odnijela ručak odnosno pečenu patku koja će joj kasnije biti od velike koristi. Dolazeći u šumu na dijete nalijeću gladni psi od kojih ona bježi, ali kako bi ih se zaista riješila, primorana im je baciti patku. Nastavljajući svoj put, nailazi na vještice od kojih također bježi, ali se skriva pod korite. Dizajući korito vješticama nikako nije jasno kako je dijete nestalo. Uspjeh koji je ostvarila, djevojčica posvećuje Bogu i olazi k ocu koji je isprva ljut što je ostao bez hrane, ali kasnije sretan što je uspjela pobjeći.

Namjerna ili slučajna sličnost ove predaje s bajkom o Crvenkapici nije moguće dokučiti, ali neke linije radnje se ne mogu odbaciti. I Crvenkapica i djevojčica ove predaje išle su u šumu i nosile hranu. Crvenkapica baki, a djevojčica ocu koji radi u šumi, ali ne odajući čitatelju što točno. Progonitelj u bajci je vuk, u našoj predaji to su psi i vještice. Iako djevojčica uspije pobjeći i izmaknuti svim poteškoćama, Crvenkapica nije te sreće, ali zajedničko im je da su spašene i da i jedna i druga priča završavaju sretno. U predaji nije posvećena tolika pažnja vješticama niti psima koliko spašavanju djevojčice i samom sretnom kraju. Vještice su u ovoj predaji kao i u mnogima prije, opisane kao ljuožderi jer su iz vjerojatno navedenog razloga i hjeli uhvatiti djevojčicu. Mogli bi reći da je namjera predaje zaplašiti slušatelja te ga poučiti kako ne smije sam odlaziti na mračne postore gdje bi se mogao izgubiti.

6. Zaključak

Čitajući razne predaje o vješticama iz raznih krajeva Hrvatske ipak uočavamo velike karakterne sličnosti. U radu imamo skoro jednak opisan vještice, način prahrane, putovanja, osvećivanja. Velik broj predaja povezan je svojom radnjom i likovima s poznatim bajkama što se nože točno obrazložiti ne znajući godine nastanke u usmenim krugovima. Predaje o vješticama su u velikom broju bile posvećene ne samo starijim slušateljima nego i manjima koje se nastojalo zaplašiti na neki način te ih uputiti na dobro. Kršćanstvo je u opreci s pojmom vještica i u predajama uočavamo da je spas od vještica bio u kršćanskim elementima i sredstvima. Jedini način na koji bi se vještice mogle obratiti bila je ispovijed. Vještice su bile i ostaju jedna od zanimljivijih i popularnijih demonoloških likova u hrvatskim predajama. Sve manje predaje dolaze do uha usmenim putem, a sve više se broj predaja zapisuje i objavljuje te samstoga i ja nastojao ovim radom ići tim putem i barem malo aktualizirati pojam hrvatske usmene književnosti.

7. Literatura

1. Bošković- Stulli, *Usmene pripovijetke i predaje*, u: *Stoljeća hrvatske književnosti*, Zagreb, 1997.
2. Dragić, Marko, *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*, Zagreb, 2007.
3. Grupa autora, *Narodne pripovijetke*, u: *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Zagreb, 1963.
4. Marks, Ljiljana, *Ni o drvo ni o kamen, magične formule u hrvatskim predajama o vješticama*, u: *Narodna umjetnost 44/2*, Zagreb, 2007Vrkić, Jozo, *Vražja družba – hrvatske predaje o vilama, vješticama, vrazima i drugim bićima*, Zagreb, 1995.
5. Marks, Ljiljana, *Usmene priče iz Župe i Rijeke dubrovačke*, u: *Hrvatska književna baština*, knjiga 1., Zagreb, 2002.
6. Vrkić, Jozo, *Vražja družba – hrvatske predaje o vilama, vješticama, vrazima i drugim bićima*, Zagreb, 1995.